

Роман ТАРНАВСЬКИЙ

ТОЛОКА ПІД ЧАС БУДІВНИЦТВА В ГРОМАДСЬКОМУ ПОБУТІ УКРАЇНСЬКИХ СЕЛЯН (друга половина ХІХ — перша половина ХХ ст.)

У статті йдеться про звичай толоки під час будівництва як форму взаємодопомоги в українській традиційній сільській громаді. На основі матеріалів польових етнографічних експедицій, архівних джерел та інформації наукової літератури автор охарактеризував трудовий та обрядовий етапи толоки під час будівництва серед українців на загальнослов'янському тлі, з акцентом на специфіку будівельних технік на різних українських етнічних землях.

Ключові слова: толока, взаємодопомога, будівництво, громадський побут, українська сільська громада, глиняно-солом'яні вальки, саман, чомур.

© Р. ТАРНАВСЬКИЙ, 2012

ISSN 1028-5091. Народознавчі зошити. № 6 (108), 2012

Будівництво — одна з найбільш трудомістких і витратних робіт у житті селянина — вимагало взаємодопомоги між представниками сусідської громади, зокрема толоки. Будівництво та ремонт об'єктів громадського призначення здійснювали спільно представники всіх сімей, які жили в межах поселення.

На жаль, взаємодопомога під час будівництва в українській сільській громаді досі не знайшла належного висвітлення в науковій літературі (більшість відомостей розпорошена в наукових публікаціях, присвячених громадському побуту та будівництву). З розвідок, спеціально присвячених взаємодопомозі під час будівництва, назвемо праці польського народознавця Генрика Святковського [68, s. 549—560] та сучасного львівського дослідника українського народного будівництва Ярослава Тараса [58, с. 264—272]. Також не можна не відзначити інформативність відомостей про цей звичай у статтях відомого дослідника українського традиційного будівництва Романа Радовича [46, с. 455—456; 47, с. 84]. У цій статті взаємодопомогу під час будівництва у громадського-виробничому побуті українців охарактеризовано, насамперед, на основі матеріалів польових етнографічних досліджень, здійснених автором упродовж 2005—2010 років.

Взаємодопомога під час будівництва була надзвичайно поширена на українських етнічних землях, в громадському побуті інших слов'янських етносів. Так, на теренах Польщі до звичаїв трудової взаємодопомоги вдавалися під час всіх етапів будівельного процесу: транспортування будівельних матеріалів, копання фундаменту, зведення стін і даху, його покриття, утримування підлоги тощо [68, s. 549—560]. На польських етнічних землях був також звичай обов'язково допомагати під час будівництва житла молодят [40, с. 134]. Російські селяни заготовляли будівельний матеріал, зазвичай, силами лише власних сімей або з допомогою родичів і сусідів, скликаючи «помочи». «Помочью» восени і взимку рубали дерева та перевозили колоди з лісу до села, де вони лежали до березня. В організації робіт під час зведення житла (своїми силами за допомогою «помочан» чи найманих майстрів) була конкретна закономірність. Майстрів наймали в районах із розвинутими відхожими чи кустарними промислами, де селяни мали відповідні заробітки, які давали змогу найняти робітників для зведення житла. Натомість суто в аграрних, економічно відсталіших місцевостях, селяни не мали цієї можливості, а також не від-

чували потреби в наймі робітників, оскільки чоловіки перебували вдома, а тому обмежувалися організації «помочей» [15, с. 75]. Серед сербів кожний односець вважав своїм обов'язком допомогти сусіду під час будівництва [63, с. 161]. У болгар ця взаємодопомога відбувалася у два етапи: спочатку споруджували каркас будівлі, згодом скликали «тлаку» (сусідських дівчат, молодих жінок, хлопців) для його обмазування глиною [37, с. 96]. Отже, взаємодопомога під час будівництва у різних слов'янських народів мала свою специфіку.

На українських етнічних землях для будівництва хати господарі скликали толоку, що завершувалася гостиною у старій хаті чи на новобудові [55, с. 253]. На всіх теренах Південно-Західного історико-етнографічного регіону України на будівництво обов'язково наймали одного чи двох майстрів, яким платили за їхню кваліфіковану працю. Переважно за частування та наступний відробіток, на запрошення господаря на будівництво приходили родичі та сусіди. Толочанина, який прийшов першим, господар, подекуди, частував склянкою свяченої води (або вина) і хлібом, а той бажав добра та щастя у новій хаті [23, с. 194].

Особливості взаємодопомоги під час будівництва на різних українських етнічних землях залежали від його техніки, пов'язаної, в тому числі, з будівельним матеріалом.

На Рівнинному Закарпатті будувати «хижу» односельцю допомагали усім селом. Будівництво завжди було пов'язане з матеріальним добробутом селянина. Бідні селяни та селяни середнього достатку могли збудувати хату лише з допомогою своїх родичів і сусідів («громади»), які брали участь у доставленні будівельних матеріалів і власне в процесі зведення споруди [51, с. 88]. Селяни, які мали тяглову худобу, привозили деревину, пісок, каміння тощо. Характерно, що газда не платив поміщикам, а лише частував їх [67, с. 89—91]. На тих теренах проживання марамароських долинян, де поширилося обмащення стін будівлі товстим шаром глини, скликали взаємодопомогу саме під назвою «толока»: «То коли глину почали місити — то «толока»: куньми місили, ногами місили» (с. Біловарці Тячівського р-ну Закарпатської обл.) [10, арк. 18]. Перечинсько-березнянські долиняни також допомагали один одному перевозити деревину, будувати хату й обмазувати її глиною. Цікаво, що й тут

«толокою», відбувалося, найчастіше, обмазування стін глиною [51, с. 88].

На Гуцульщині, Бойківщині та Лемківщині, де переважало зрубне будівництво з кругляків, «плениць» чи брусів з дерев хвойних порід, основні роботи виконували майстри-будівельники [26, с. 24—25; 27, с. 11; 50, с. 262]. Сусіди допомагали виконати певні підсобні роботи. Найбільш розповсюдженою взаємодопомогою під час будівництва на цих теренах було транспортування будівельного матеріалу [1, арк. 81, 84, 124; 22, с. 239—241].

На Бойківщині газда, який планував будувати нове зрубне житло, просив односельців допомоги під час перевезення деревини з лісу на місце майбутнього будівництва. Мешканці села, які мали таку можливість, їхали «за добре слово» по дерево й звозили його, а газда частував їх, й обов'язково — горілкою [31, с. 10; 32, с. 3]. Допомогти привезти колоди («кльоци») могло прийти до 15 «фірманів» [1, арк. 124; 22, с. 239]. Для транспортування будівельних матеріалів селяни часто вдавалися до супряги (кооперації тягловою худобою), адже тягти колоди одній тварині було важко [1, арк. 72, 80, 118, 124]. На більшості українських етнічних земель допомогти під час цієї роботи вважали своїм громадським обов'язком навіть багаті односельці [61, с. 74].

На Бойківщині, якщо господар купував уже збудовану хату, яку потрібно було розібрати на деревину, чи розбирав старе житло, щоб на його місці збудувати нове, родичів і сусідів скликали «валяти хату» [32, с. 3].

Після зведення будівельного матеріалу на місце будівництва визначали день закладання підвалин («закладщини», «заклащина», «закладина»). За звичай, «заклащина» припадала на суботу чи п'ятницю, й в жодному разі не на понеділок, який вважався важким днем. Це була перша колективна робота під час будівництва — відбувалася толокою за участі мешканців «кутка» села [62, с. 89]. Після закладання підвалин господар частував майстрів і їхніх помічників. Цікаво, що на Бойківщині в давнину це частування робили на передній підваліні, а наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. — на столі, поставленому посередині ділянки, призначеної для майбутньої будівлі. Бойки вірили: чим кращою буде ця гостина, тим більше достатку буде у новій хаті [16, с. 163].

Отже, скликання саме взаємодопомоги під назвою «толока» для зведення житла та господарських споруд набуло поширення на тих українських етнічних землях, де відоме будівництво з використанням значної кількості глини: для виготовлення глиняно-солом'яних вальків, цегли-сирівки, обмазування стін, валькування стелі.

На теренах, обмежених на півночі, заході та сході відповідно ріками Дністер, Сян і Лімниця, а на півдні — підніжжям Карпат стіни жител зводили в зрубній і каркасно-дильованій техніках, які часто взаємодоповнювалися. В деяких безлісих місцевостях для їхнього спорудження брали глиняно-солом'яні вальки [48, с. 221]. Дерево у поєднанні з глиною широко використовували буковинці та покутяни. На рівнинній частині Української Буковини та Покуття стіни хат зводили з «кругляка» або «у вугли» (в зруб), або «у заміть» (в стовпи). З обох боків їх обмазували товстим шаром глиняно-солом'яного замісу. На Покутті побутували також «биті хати» — будівлі з глинобитними стінами. На теренах Української Буковини подекуди зводили «городжені» споруди, стіни яких були заповнені глиняно-солом'яними вальками («глевками», «бодзами», «балабодзами»). Замість для їхнього виготовлення (глину, подрібнену соломую) вимішували за допомогою волів або коней. Для будівництва з використанням глини покутяни та буковинці скликали «толоки». Респондентка з Української Буковини розповідала: «Коли замісили глину із соломую кіньми, то господарі просили на допомогу людей. Одні ставали всередині хати, інші — знадвору і городили стіни вальками або забивали бодзами. Господарі наймали музику, щоб веселіше було людям працювати» (с. Коболчин Сокирянського р-ну Чернівецької обл.) [65, с. 59; 66, с. 557].

На теренах контактної зони Покуття та Бойківщини будівництво з дерева здійснювали майстри-спеціалісти, а «толокою» родичі та сусіди допомагали під час валькування глиною стін і стелі [5, арк. 6, 16, 20, 21, 27, 30, 32, 39, 49, 52, 57, 58, 65, 82, 89, 93, 96, 99, 103, 108]: «Помагають хату будувати. То — «толока» [...]. Хати з дерева будували. В нас так: стіни обмазані і знадвору, і зсередини хати [...]. Сусіди приходили помагати глину місити. Кіньми місили: зроблять таку яму, кінь там ходить і ногами місить. А як не, то люди ходять і ногами глину місять»

(с. Росільна Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл.) [5, арк. 2].

На Надсянні, де в другій половині XIX — першій третині XX ст. переважала зрубна техніка будівництва, а зрубно-каркасно-дильоване будівництво зі соснових пластин застосовувалося спорадично, селяни йшли «на охоту», скликали «поміч», здебільшого, для заготівлі деревини та звезення її на місце будівництва, а «толоку» влаштовували для виготовлення глиняного замісу та валькування ним стелі («повали») [3, арк. 14, 17, 24, 26, 30, 32, 40, 46]: «Як помагають, то кажуть «на охоту» [...]. В нас не клали [глиною] повалу, зовсім деревляна була. В нас трошки стіни мазали глиною, трошки. То вже пізніше, в сорокових роках гору почали мазати глиною [...]. Як багато глини місили, то кликали толоку, а в нас мало глиною мазали» (с. Містковичі Самбірського р-ну Львівської обл.) [9, арк. 32]; «Як дерево кругле було, то не мазали стіни. А як дощинки, то могли мазати глиною стіни. То толокою сходилися люди глину мішати» (с. Малі Баранівці Самбірського р-ну Львівської обл.) [9, арк. 26]; «Будувати помагали [...]. То «толока»: зі села хлопці сходилися, їх просили на будову. Повалу глиною мазали. То сусіди приходили глину місити. І стіни тинькували глиною [...]. Мазали хату і зверху, і зсередини, як хто хотів. І то толока була» (с. Ятвяги Мостиського р-ну Львівської обл.) [9, арк. 40].

На теренах сусіднього Опілля, де переважали каркасно-вальковані будівлі, були поширені «толоки» під час зведення житла та господарських споруд: «щоб не чіпало землі», на неї насипали полову, на якій місили глину; жінки «толочили» вальки, перекручуючи соломую з глиною на дощці, а чоловіки заплітали ними каркас стіни [47, с. 84].

На Західному Поділлі у другій половині XIX — першій третині XX ст. переважало каркасне будівництво з глиняно-солом'яних «вальків» («балабухів», «галамуців») [7, арк. 2, 6, 8, 10, 14, 17, 20, 23, 25, 27, 30, 32, 34, 41, 44]. «Балабухи» й «галамуци» відрізнялися за розміром і формою: перші були кулясті, діаметром до 15 см, другі — видовжені й завдовжки до 30 см [25, с. 9]. Хоча традиційному будівництву Поділля, зокрема його західної частини, присвячена значна кількість публікацій, процес виготовлення глиняно-солом'яних вальків докладно не висвітлений, в тому числі, у

працях Тамари Косміної [34, с. 17—64] та Архипа Данилюка [25, с. 9—11].

На Західному Поділлі для зведення дерева, каміння та інших будівельних матеріалів, виготовлення глиняно-солом'яних «вальків» і зведення з них жител і господарських споруд обов'язково скликали «толоку» [33, с. 83]. На глиняні роботи кликали від двадцяти до п'ятидесяти осіб. Для цієї роботи поблизу місця будівництва викопували неглибоку яму, до якої засипали глину, пшеничну полову чи «трину» (дрібну соломку), заливали воду й заводили коня, який мав перемішувати їх. Чоловіки подавали готовий заміс жінкам, які м'яли у ньому житню або пшеничну соломку, формуючи «вальки». Готові «вальки» чоловіки запітали за патики каркаса стін. Відтак, як звели стіни, готували інший глиняний заміс — з глини, полови, води та висушеного кінського кіз'яка («коняків»). Цю суміш місили ногами толочани, переважно жінки. Нею вирівнювали стіни й чекали, щоб вони добре висохли. Хату «толокою» могли завалькувати за два—три дні [7, арк. 6, 10, 14, 17, 23, 25, 32, 34, 44].

На Східному Поділлі каркасні споруди зводили також «толокою», на яку скликали близько двадцяти осіб [46, с. 455]. Спершу будували каркас стін — ставили дерев'яні стовпи, між якими чоловіки закладали «дилі» — дошки, обмотані «вальками». Для виготовлення «вальків» могли використовувати глину або ж землю. Щоб заміс не розлазився по підвір'ї, десь поблизу викопували неглибоку яму, в якій воли перемішували до готовності глину або землю з посиченою соломкою і водою. Якщо в господарстві не було волів, застосовували коней. Юнаки водили волів за «лигач», а коней — за вуздечку в ямі по колу то в один, то в інший бік, щоб заміс перемішувався рівномірно. Якщо в господарів була одна тяглова тварина, заводили лише її, або позичали другого вола чи коня у сусіда, оскільки найчастіше на цих теренах для перемішування будівельного замісу використовували дві робочі тварини [7, арк. 50]. Перевага волів над кінськими під час цієї роботи полягала в тому, що парнокопитний віл краще за непарнокопитного коня перемішував заміс завдяки структурі копита та загалом постави ноги: «Під час ходьби кінь підіймає ногу і ставить її прямо, а віл, як ставить ногу, викручує її, до того ж заміс йде між його ратицю і тому краще перемішується» (с. Четвертинівка Тростянецького р-ну Вінницької обл.) [7, арк. 50].

Коли заміс виготовили, чоловіки вилами подавали його жінкам, які робили «вальки» — скручували його на спеціальних кізлах з дощок. Після зведення стін їх тинькували сумішшю жовтої глини, піску та висушеного кінського кіз'яка, яку перемішували лопатою у дерев'яних діжках [7, арк. 50].

На півдні Східного Поділля конструктивною основою споруди був дубовий каркас, який закладали дубовими ділями, що чергувалися зі шарами глини; стіни обмащували тією ж глиною і потім білили [20, с. 38]. У ХХ ст. на Поділлі набуло поширення безкаркасне будівництво, «толоки» під час якого за кількістю людей були наймасштабнішими. На Західному Поділлі безкаркасні стіни будували з цегли-«сирівки», яку виготовляли за допомогою дерев'яних форм із глини, змішаної з половиною та водою [7, арк. 8, 10, 14, 27, 32]. На Східному Поділлі їх споруджували з «балабухів», для чого скликали аж три «толоки» (по 30—40 осіб): під час першої відбувалося зведення стін до вікон, другої — вище вікон, третьої — закінчення будівельних робіт. Щоб вкладені шари «балабухів» висохли, між «толоками» робили дво- чи тритижневі перерви [46, с. 455].

Уродженець Східного Поділля так описував процес будівництва «толокою»: «Була толока. Копали таку велику яму. Землю кидали [туди], потому — соломи чи трині (відходи від того, як молотили), кінський кіз'як додавали. Перемішували: ногами місили чи коня заводили. То казали «болото». Вальки робили, складали їх. Якщо була форма, так робили, а могли й без форми. Як висихало, клали далі» (с. Березина Вінницького р-ну Хмельницької обл.) [7, арк. 49].

На Східному Поділлі глиняний будівельний заміс, виготовлений за допомогою коней, називався «грясою» [11, арк. 15]. На східній частині Волині схожим словом («граца») позначали дерев'яні посудини, в яких перемішували глину для будівельних потреб [6, арк. 7]. Існують припущення, що термін «граса» («grasa») запозичений з польської мови, й етимологічно пов'язаний зі словами «gradus» (крок), «грасувати» (витоптувати землю копитами). Тобто, слово «гряса» зі семантикою «глиняний будівельний заміс» могло поширитися завдяки процесу виготовлення глиняно-солом'яної суміші — перемішуванню ногами (чи то за допомогою худоби, чи толочан) [58, с. 269].

На теренах Східного Поділля набуло поширення й будівництво зі «самана» — цегли-сирівки, для ви-

готовлення якої використовували замість із глини та полови, відформований квадратними дерев'яними скриньками [7, арк. 50].

«Саман» (від тюркського «saman» — «подрібнена солома») робили з глини, до якої для в'язкості додавали дрібно насічену соломку; цегла, відформована з цієї маси, не обпалювалася, а лише просушувалася на повітрі. Українці називали «саман», здебільшого, «лимпацем», «лемпацем» або «лампацем» [15, с. 93; 59, с. 226]. Проте на українській етнічній території загалом побутували поряд усі ці назви на означення цегли-сирівки [18, с. 98].

Поширення терміна «лампаць» на українських етнічних землях може бути пов'язане з німецькими колоністами, що жили на теренах Галичини та Буковини, адже етимологічно це слово споріднене з німецьким «lehmpatzen» (сиря необпалена глина), англійським «loam» (глина, земля), латинським «limus» (мул, бруд), литовським «laistyti» (замазувати) [29, с. 453; 58, с. 264].

Чи не найбільшого поширення будівництво з «лампаць» набуло в українських селах сучасної Молдови. Такі «клаки» поділялися на «великі» (для виготовлення «лампаць» могло прийти до 200 «клаканів», а глину місили чотири—п'ять пар коней) та «малі» (для закидання вальків на перекриття кликали до 20 осіб, переважно родичів). Після того, як звели споруду, стіни обмащували глиною. Для цієї роботи «клаки» не скликали. Місце для проведення «клаки» під час виготовлення «лампаць» вибирали, зважаючи на наявність поблизу води, глини та рівної ділянки для сушіння цеглин: «лампаць» виготовляли безпосередньо на місці зведення споруди, використовуючи для замісу землю з будівельної ділянки; глину могли привозити й на місце будівництва; інколи «клаки» під час виготовлення «лампаць» п'ять—шість господарів організовували одночасно на березі ріки. Виготовлення «лампаць» виглядало так: спершу розкопували землю чи глину, з яких готували заміс, заливаючи їх водою та перемішуючи за допомогою робочої худоби. Під час перемішування до землі чи глини додавали соломку. Цією сумішшю наповнювали спеціальні форми; відформований «лампаць» тягли на рівне місце, де він сох. Після цього його перевозили туди, де мала будуватися споруда [58, с. 267—268].

«Толоки» («клаки») для виготовлення «лампаць» та будівництва з нього жител і господарських спо-

руд скликали й на півдні Східного Поділля, на теренах Української Буковини [11, арк. 21; 57, с. 206, 548]. «Лампаць» виготовляли, здебільшого, літом, коли було мало опадів і максимальна плюсова температура; будівництво з нього також відбувалося літом. Будівельним процесом керував спеціально найнятий «чомур» («майстер для лампаць»). На теренах Східного Поділля на таку «клаку», що відбувалася у два етапи з перервою у два—три тижні, запрошували близько 50 осіб [11, арк. 21, 22].

Термін «чомур» («чамур») походить від загальнотюркського слова «çatıg», що означає «глина», «бруд». На деяких українських етнічних землях, зокрема на теренах Буджака (Південь України), глинобитні споруди називали «чамурними», «чамуровими» хатами. Для зведення їхніх глинобитних стін толочани мали спеціальні форми, які пересувалися по вертикалі — бездонні скриньки з двох дощаних щитів, довжина яких відповідала довжині стіни (4,5—6 м), а висота дорівнювала близько півметра. Ці скриньки були скріплені декількома поперечними дошками таким чином, щоб їхня товщина дорівнювала товщині стіни. При зведенні скриньки ставилися на визначене місце (або на фундамент), їх заливали глиняною масою (глиною зі солом'яною січкою), яку потім втрамбували [15, с. 94]. Інколи термін «чамурові» (хати) був синонімом терміну «валькові» [18, с. 98].

Специфіка народного будівництва Волині полягала в тому, що на більшості її теренів раніше будували зрубні хати. Проте в XIX ст. тут набули поширення зрубно-каркасні споруди, а на початку XX ст. — каркасна техніка будівництва: між дубовими стовпами, вкопаними в землю або поставленими по кутах будівлі на підвалини, закладали плахи та дилі. Після цього стіни могли обробляти або «в накидку» (в нерівні дошки, дилі, кругляк, якими заповнювали каркас, забивали дерев'яні кілки, потім усю поверхню стіни закидали сумішшю короткої соломи чи полови з глиною), або «через дилі» (на брус або диль накладали зверху ряд вальків (суміш соломи-мерви завдовжки до 20 см з глиною), які вгорі притискали брусом). Після цього поверхню стін замазували глиною і білили [24, с. 11—13]. Часто під час зведення стін жител в одній будівлі поєднували зрубну та каркасну техніку будівництва [44, с. 96].

Найбільшого поширення традиційної толоки на західній частині Волині набули з розповсюдженням

саме каркасної техніки будівництва: «На толоку в нас йшли, якщо хто хату будує, а то треба було місити глину» (с. Великі Бережці Кременецького р-ну Тернопільської обл.) [2, арк. 156]; «В нас тільки толока, як хату ліпити» (с. Дунаїв Кременецького р-ну Тернопільської обл.) [2, арк. 181].

У другій половині XIX — першій половині XX ст. на західній частині Волині «толоки» під час будівництва поділялися на «чоловічі» (зведення дерев'яного каркаса споруди) та «жіночі» (виготовлення глиняно-солом'яних вальків і заповнення ними каркаса стін, вирівнювання стін глиною, валькування стелі). Замість для валькування стін і стелі толочани місили ногами або за допомогою коней. У першому випадку, для зручності на подвір'ї розстеляли велике домоткане полотно, на якому жінки й перемішували ногами глину з водою та половиною: «Глину привозили, мішали ногами на ряднах з конопель. Полову-січку до глини додавали, щоб вона не лопала, воду лляли і так вимішували [...]. Рядно лежить і на ньому місять глину. Рядна брали, бо так треба руками збирати глину, а так легше — підняв за ті кінці [рядно] і вона вернулася» (с. Богунівка Горохівського р-ну Волинської обл.) [8, арк. 15, 42].

На східній частині Волині у XX ст. поширилося безкаркасне будівництво з «батіни». Її виготовляли з глини, полови, соломи-січки, води, перемішаних у ямі, а потім відформованих у цеглини за допомогою спеціальної дерев'яної форми. Після виготовлення глиняних цеглин, яке обов'язково відбувалося «толокою» (на неї приходило до 20 осіб), їх залишали сохнути. З «батіни» могли виготовляти не лише цеглу-сирівку, а й глиняно-солом'яні вальки без застосування форми: у глиняному замісі на дошках місили житню солому. В таких випадках попередньо будували дерев'яний каркас споруди. Весь процес будівництва з «батіни» — від її виготовлення до завершення стін, тривав близько місяця. Натомість власне зведення стін відбувалося до п'яти днів. Господар кожний день, принаймні раз чи два, мусив годувати толочан [6, арк. 29, 31, 37, 41, 43, 44, 47, 50, 52, 56, 58, 61]. У другій половині XX ст. на цих теренах поширилося й будівництво з «постаків» («пустаків») — цеглин, виготовлених зі «шлаку» (відходів промислового виробництва) за допомогою залізної форми, а також безкаркасне будівництво стін за допомогою дерев'яних «щитів», в які заби-

вали суміш з глини, крейди, вапна, опоки, «шлаку» тощо. Ця робота також вимагала значної кількості робітників — скликання «толоки» [6, арк. 47, 50, 52, 54, 56, 58].

На пограниччі Волині та Середнього Подніпров'я у другій половині XIX — першій третині XX ст. на «толоку» скликали, коли «мастили» хату чи хлів. Напередодні господар привозив на подвір'я глину й запрошував сусідів і родичів. Наступного дня зі самого ранку приходили толочани. Вони працювали без перерви до обіду: чоловіки носили глину та воду, місили «заміть» й підносили його носилками до каркаса стін. Після цього жінки розпочинали обмазувати ним стіни. В полудень толочанам влаштували обід, після якого вони знову бралися до роботи [12, арк. 21 зв., 22].

На правобережжі Середнього Подніпров'я, як і на півдні Східного Поділля, у другій половині XIX — першій третині XX ст. були поширені хати на стовпах «у заміт» («у закидь» або «під закидно»). Для їх зведення у стовпах каркаса видовбували спеціальні пази («гари»), у які закладали будь-яке дерево, перекладене вальками з глини та соломи. «Мазали» хату «толокою» [49, с. 211]. Згодом тут поширилися хати-«литки» («ліпки»), зведені з рідкої глини, змішаної з половиною або соломою за допомогою дощок-риштувань, а з 1950—1960-х років — житла зі «самана» [28, с. 81]. На Слобожанщині для зведення каркасних, саманних або глинобитних споруд, стіни яких зісередини та ззовні обмазували глиною і білили, скликали «толоку» («помощь»). Обмазування глиною відбувалося у два—три етапи. Під час першого, який власне й вимагав скликання «толоки», усі стіни та стелю забивали товстим шаром глини, змішаної зі соломою чи половиною [60, с. 79]. На теренах Півдня України широко побутував звичай сусідської взаємодопомоги («толока», «клака», «на чамур», «сходщина») під час будівництва стін з «вальків» чи цегли-сирівки («лампаца», «самана»), валькування стелі, обмазування стін глиною тощо [42, с. 491].

Час, за який могли збудувати хату толокою, залежав від багатьох факторів: будівельного матеріалу та техніки будівництва, кількості робітників, погодних умов. Будівництво толокою одного об'єкта могло тривати від декількох днів до декількох тижнів. Господар толоки обов'язково мусив годувати

робітників два—три рази на день, частувати їх горілкою, основна частина якої припадала на вечір [2, арк. 130—131].

Будівництво стін з вальків на українських етнічних землях супроводжувалося віруваннями та ритуальними діями. Щоб у хаті не заводилася нечиста сила, перший глиняний вальок мала місити стара баба («чиста жінка»), додаючи до глини освяченого збіжжя, пир'я тощо. Тому господар заздалегідь домовлявся, щоб вона прийшла на будівництво в той день, коли потрібно «мазати» хату, або принаймні перед визначеним днем приготувала глину для першого валька. Щоб у новій хаті добре велося, його обов'язково мав закласти приятель сім'ї (чоловік чи жінка, не мало значення), а щоб жити у ній було весело, хату «мазали» під співи та зі жартами [62, с. 91]. На правобережжі Середнього Подніпров'я перші вальки клали господарі й обов'язково — на покуті. На цих теренах під час валькування хати перший вальок мала зробити господиня й кинути його через голову позад себе на шлях, де він і залишався [49, с. 211].

Особливо поширеним обрядом під час будівельних толок була «віха», поширена на всіх українських етнічних землях. «Віха» — тичина, жердина, гілка, якою вказують дорогу, позначають межі ділянки тощо; в переносному значенні, те, що становить етап у розвитку когось, чого-небудь [17, с. 149]. У світоглядних уявленнях більшості українських селян другої половини ХІХ—ХХ ст. «віха» була символом закінчення роботи та початку частування, тобто позначала межу між трудовим і ритуальним етапами толоки: «[«Квітку»] ставили, що то скінчили [роботу]» (с. Ілавче Тербовлянського р-ну Тернопільської обл.) [7, арк. 10]; «То «квітка», коли крокви ставлять — майстрам могоричу треба» (с. Михалківці Гоцанського р-ну Рівненської обл.) [6, арк. 44]; «Косицю робили — значить закінчується будова. Ставлять кізли, ставлять косицю. Вже газда, значить, кладе могорич» (с. Дзвиняч Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл.) [5, арк. 99]. Саме так на початку ХХІ ст. «віху» сприймає переважна більшість респондентів. Проте, під час докладнішого аналізу інформації наукової літератури та польових етнографічних матеріалів, пов'язаних з обрядом «віхи», простежується його глибше семантичне навантаження.

Обряд «віхи» в контексті звичаю толоки найперше був підданий теоретичному осмисленню під час

розгляду науковцями жнивницької обрядовості (обжинкові атрибути: вінок, сніп, «квітка», «борода»). Одним із перших дослідників, який включив його до проблематики, пов'язаної зі взаємодопомогою під час будівництва, був Г. Святковський. Розглядаючи звичаї взаємодопомоги під час зведення житла та господарських споруд серед поляків, учений особливо увагу приділив будівельному деревцю, особливості якого залежали від пори року та місцевості побутування. Його виготовляли з гілок листяних чи хвойних дерев, які прикрашали живими квітами чи кольоровим папером. Будівельне деревце на різних польських теренах мало специфічні назви, наприклад: «wianek», «wieniec», «zianek», «wicha», «wiecha» [68, s. 558—559].

Охарактеризуємо обряд будівельної «віхи» на землях Південно-Західного історико-етнографічного регіону України. Гуцули деревце на кроквах уважали символом «викінчення даху» [54, с. 388]. Проте інколи його робили й під час першої колективної будівельної роботи — закладання підвалин: «стельмах» закопував посередині місця майбутньої новобудови хрест із молоді смереки, прикрашений вовною, зіллям, а також обкурений ладаном і покроплений свяченою водою [64, с. 114].

Будівельна «віха» («курагов» або «чова», «косиця») була поширена в обрядовості марамароських і ужанських долинян Рівнинного Закарпаття. «Курагов» робив господар або господиня з квітів, шматка полотна та стрічок, які чіпляли до палиці. Майстер-будівельник прибивав її до крокви («кузлі»), після чого робітникам давали «могорич». Як надходив час покривати стріху, «курагов» знімали та спалювали в печі. За народними уявленнями, «курагов» ставили, «аби всяку нечисть [...] відігнати гет від хижі» [10, арк. 9]. В інших селах на кроквах встановлювали «косицю» (зазвичай смерічку, прикрашену стрічками з кольорового паперу чи вишитим рушником), яку головний майстер, коли закінчував роботу, прибивав до однієї з крайніх «кізл». Після цього газда робив робітникам гостину. Долиняни сприймали «косицю» як «радість — що то достроєно». Коли хату покривали, «косицю» знімали й шанобливо зберігали як пам'ятку, спалювали чи віддавали бавитись дітям [10, арк. 6, 13, 18, 21, 23, 26, 30—31].

На Лемківщині після того, як поклали останній вінець «струбу» хати, майстри на куті зрубу, «вуткі

сходить сонце», чіпляли прикрашену квітами та кольоровими стрічками вербову гілку («форгов», «заставу»), «щоб щасливо жити в хаті». На гостину, влаштовану з цієї нагоди, газди запрошували сусідів і родичів. Зелену гілку («форгов», «заставу», «косорув») майстер встановлював і після зведення крокв («рогів»). Вона була нагадуванням газдам про могорич для майстрів [53, с. 158]. На Бойківщині «вінець» (прикрашену стрічками ялинку) ставили на першу крокву зі сходу. Він означав «радість, що хату скінчили». Подекуди будівельне деревце ставили не лише на крокву: «Віху, вінок на всім робили: на підлозі, на зрубі (як покладуть платву), на крокві — кусок ялинки. Віха — радість, що юж поставили зруб або підлоги зав'язали» (с. Торгановичі Старосамбірського р-ну Львівської обл.) [54, с. 389]. Після встановлення будівельного деревця майстри пили «за віху», «за вінець» [43, с. 270].

У селах пограниччя Бойківщини та Покуття, як ставили крокви («кізли»), до однієї з них («до сходу сонця») головний майстер кріпив (прибивав або прив'язував) «косицю» — смерічку, сосенку, яличку чи ялинку, за якою до лісу ходив газда. Газдинячи його донька прикрашали її квітами, стрічками, колосками збіжжя, калиною. Поставити «косицю» мав саме головний майстер, адже він розпочинав закладати хату («Він зачинав хату класти, то й він її і закінчував»). Якщо майстер ставив «косицю», топримовляв спеціальні слова, відомі йому саме до цього випадку. Після встановлення «косиці» газда робив толочанам гостину, на яку подавали горілку та голубці. Коли стріху покривали, «косицю» знімали та спалювали в печі або чіпляли на плодове дерево, але викинути її не могли [5, арк. 2, 6—7, 10, 13, 16, 21, 27, 32—33, 35, 39, 45, 49, 58, 65—66, 71, 74, 78, 81—82, 86, 89, 96—97, 99, 106, 108, 114—115].

На Надсянні селяни вважали: якщо поставлено останню крокву, то закінчено будівельні «дерев'яні роботи», а тому ставили «букет», «вінець», «май», «квітку». Майстер-будівельник прив'язував його до крокви. За це йому затягали на гору горілки («Той букет коштував горілки»). Після встановлення цієї «віхи» господар влаштовував робітникам частування. Якщо покривали стріху, то будівельну «віху» знімали й господар спалював її [3, арк. 39, 47, 50, 52, 56, 64; 9, арк. 2, 4, 9, 12, 14, 17, 22, 24, 28, 30, 32,

36, 38, 40, 42, 46]: «Коли верха поставили, то робили «май». То його ставили, щоб добре велося. Його ставив майстер, як вже дах вивели. А як вже покривали соломов, то його юж скидали» (с. Хлиплі Мостиського р-ну Львівської обл.) [9, арк. 44]; «Вінець ставили, як скінчили верха. То називався «вінець». Його робили з квітів, в'язали на палку, і прибывали зверха. А потім, [коли крили стріху], знімали і палили на дворі. Господар палив [вінець], де було на дворі, десь в кутику. Майстрові платили після вінця» (с. Ковиничі Самбірського р-ну Львівської обл.) [9, арк. 28].

На Холмщині після зведення крокв майстри прив'язували до однієї з них букет квітів — «квітку» [8, арк. 50]. На Волині після того, як поставили крокви, до однієї з них, найчастіше крайньої зі сходу, майстер прибывав палицю з прив'язаною «квіткою» — букетом квітів, зірваних дівчатами. Вони ж виготовляли «квітку». Її міг робити й сам майстер або інші робітники. Інколи «квітку» виготовляли зі збіжжя або з гілки якогось дерева. Часто «квітку», з дотриманням аналогічних обрядодій, робили й після зведення стін — її ставили у глечик з водою на кут стіни, де мав бути покуть. «Квітку» могли робити й під час закладання фундаменту споруди. Встановлюючи її, майстер-будівельник промовляв: «Боже, допоможи нам почати і кончити хату чи хліва». Після того, як «квітка» з'являлася на крокві, господар мусив дати майстрові та робітникам «могорич». Якщо під час роботи він лише годував їх, то після встановлення «квітки» влаштовував урочисту гостину («баль») [4, арк. 2, 9, 14, 17, 21, 29, 33, 37, 43, 71; 6, арк. 11, 18, 22, 24, 26, 29, 31, 37, 44, 47, 50, 58, 61; 8, арк. 6—7, 9, 15, 20, 23, 28, 34, 39, 42, 44, 48, 50, 57, 61]: «Коли стіни вимурували, то ставлять «квітку» на угол хати — такого букета жінки уберають і в банку ставлять. Вже як верха зроблять, то «квітку» прибывають на крокві. На фундамент — тоже «квітку» ставлять. То три «квітки»: як зробили фундамент — поставили «квітку», зробили стіни — «квітка», зробили верха — «квітка». Накрили хату — став ше четверту [«квітку»]. Після того завжди могорич — горілка, вино, їжа» (с. Вільгір Гошанського р-ну Рівненської обл.) [6, арк. 58].

«Квітка» стояла на кроквах поки не покривали стріху. Тоді її знімали і зберігали на горищі або спалювали, оскільки викидати її, за народними уявлен-

нями, не дозволялося. Так само робили з «квіткою» з підвалин і стін. Інколи після будівельних робіт «квітку» несли в город і ставили на грядку з огірками — «щоб огірки родили». Якщо «квітка» була зі збіжжя, то вона стояла на кроквах до тих пір, поки її не роздирали птахи [4, арк. 2, 9, 14, 17, 21, 29, 33, 37, 43, 71; 6, арк. 11, 18, 22, 24, 26, 29, 31, 37, 44, 47, 50, 58, 61; 8, арк. 6—7, 9, 15, 20, 23, 28, 34, 39, 42, 44, 48, 50, 57, 61].

На Західному Поділлі будівельну «віху» називали «квіткою» або «вінком». Її робили зі зілля та квітів, прикрашали колосками пшениці, жита, ячменю. Цю «віху» ставили не лише після зведення крокв, а й після закладання підвалин, валькування стін. Практика ставити «квітку» після валькування стін на Західному Поділлі була доволі поширеною. Толочани ставили її у підпертийцеглинами глечик «на вуглови хати, який зі сходу». Натомість «квітку» під час зведення дерев'яного каркаса стріхи ставив майстер, чіпляючи її до палиці, яку прибивав або прив'язував до крокви. На відміну від звичайного годування робітників під час роботи, після «квітки» гостина була урочистою — зі співами та танцями [7, арк. 17, 20, 23, 27—28, 32, 34—35, 41—42, 44—45]: «Як зачинали хату, то «квітку» ставили [...]. Поставили крокви — ставили «квітку». А могли поставити «квітку» і як стіни повалькували, десь там на вуглі» (с. Митниця Підволочиського р-ну Тернопільської обл.) [7, арк. 17]; ««Квітку» обов'язково ставлять [...]. От ставиш хату: то як підвадини — «квітка», як поліпив — знову «квітка», дах поставив — знов «квітка»» (с. Хоптянка Підволочиського р-ну Тернопільської обл.) [7, арк. 34]; «Як стіни звалькували, то могли ставити «квітку». Як поставили крокви — знову «квітка». І кожний раз — могорич» (с. Ілавче Тербовлянського р-ну Тернопільської обл.) [7, арк. 10].

Виготовлення «віх» під час будівництва відоме й на теренах Північного та Південно-Східного історико-етнографічних регіонів України. На теренах Полісся України будівельну «віху», яку виготовляли з гілки хвойного чи листяного дерева або вершка сосни, квітів і трав, позначали термінами «вільце», «веха», «веточка», «гуля», «йолочка», «квітка», «флажок» [52, с. 119—120]. На Півдні України після закінчення зведення стін майстри чіпляли до причілка («фронтора») дерев'яний хрест, до якого господар прив'язував руш-

ник і «віху» зі соломи чи квітів. Це ж відбувалося після зведення крокв: майстер кріпив на передні до вулиці крокви дерев'яний хрест з прив'язаною до нього зеленою гілкою чи квіткою («васильок», «бузілік», «бусілік»), або сорочку, рушник, хустку тощо. Після цього толочани пили «могорич» [42, с. 492].

На тих українських етнічних теренах, де було поширене валькування стін глиняно-солом'яним замісом, після завершення роботи («коли кончили мастити») та встановлення на одній із стін (найчастіше причілкової) будівельної «віхи», толочани веселилися та жартували, зокрема, обмазували одне одного будівельною глиняною сумішшю [7, арк. 2; 8, арк. 45; 9, арк. 24, 30, 44; 12, арк. 21 зв., 22]. На теренах Східного Поділля робітники обкидали «болотом» молодичь, а господаря кидали в глиняний заміс, причому питали його, скільки горілки він дасть «за вінець». Зазвичай господар відповідав: «Скільки вип'єте — стільки і дам» [46, с. 455—456]. Респонденти зі Західного Поділля розповідали: «Кидати в глину, то такий звичай. От господаря чи господиню беруть [...] два—три чоловіки і в глину кинуть» (с. Грабовець Тернопільського р-ну Тернопільської обл.) [7, арк. 33]; «То були такі жарти і сміхи з глиною. Мазали господарів глиною і поздоровляли. І глиною обкидали, і водою обливали» (с. Криве Підволочиського р-ну Тернопільської обл.) [7, арк. 28].

Звичай обливати толочан водою був поширений не лише під час будівництва, а й під час інших толок. Найбільше відомостей про нього ми маємо на основі латвійського матеріалу. У латвійців, які проживали на білоруських етнічних теренах, був звичай обливатися водою на толоках під час жнив і вивезення гною. Особливо обливали господиню, вважаючи, що тоді корова даватиме багато молока [19, с. 89].

На західній частині Волині під час вимазування глиною господарів їм віншували: «Щоб були, як земля багаті, як вода здорові» [8, арк. 2]. Жартівливе обмазування глиняним замісом по завершенні трудового етапу толок під час валькування стін і стелі побутувало й на Надсянні: «Було, що на толоці мазали господаря чи господиню глиною. То сміялись так, жартували при цьому. В глину кидали господаря і господиню, то і я пам'ятаю, як дитинка була, як то сусіду хату будували, як то ліпили глиною ті шпари, повалу [...]. Господарів кидали в глину перед гос-

тиною. А потому всі сі помили і [робітників] кликали до хати [гостити]» (с. Воля Баранецька Самбірського р-ну Львівської обл.) [9, арк. 24].

Серед українців Буджака побутував такий звичай: господарів, які вперше скликали сусідів на взаємодопомогу під час будівництва («чомур»), після завершення роботи толочани кидали у «чомур» — глиняний заміс. На теренах Нижнього Побужжя взаємодопомога під час валькування стін і стелі закінчувалася обмазуванням глиною господині. Під час цього толочани примовляли: «Щоб хата добре стояла, була суха, кріпка, щоб добре жили, щоб в цьому дворі худоба велася» [42, с. 491].

Найімовірніше, в цих звичаях ми маємо справу з рудиментами імітативної магії [13, с. 455—457]. Зауважимо, що глина як матеріал для гончарства, так і для зведення стін жител, завжди у народі була наділена особливим властивостями [41, с. 26—30].

Будівельну «віху» могли ставити навіть після копання криниці: «Як криницю нам зробили, то майстри поставили таку тику, такий вінець на криницю» (с. Великі Баранівці Самбірського р-ну Львівської обл.) [9, арк. 17].

Щодо відповіді на питання про первісну семантику будівельної «віхи» були різні думки. Вважали, що в первісну добу із живим деревцем у житло вносили тотем, який приносив дому щастя. З розвитком анімізму це деревце стали сприймати як оберіг від одних духів і місце перебування інших [30, с. 51]. Будівельне деревце вважали рудиментом «живої жертви» [62, с. 90]. Припускали, що перед здійсненням саме будівельної жертви посередині місця майбутнього зрубу встановлювали деревце, яке було пов'язане зі схемою «світового дерева» [14, с. 74—75]. Свого часу була висунута навіть гіпотеза, згідно з якою будівельне деревце споріднене зі звичаєм клечання домівок та обійсть на Зелені свята, тому що центральною опорою житла у первісну добу могло слугувати живе дерево [36, с. 146]. Також припускали, що обряд «віхи» під час будівництва трансформувався з магчного дійства, покликаного оберігати мешканців хати від лиха, у звичайний сигнал-символ, який вказував, що господареві час розплатитися з майстром-будівельником, а господині — влаштувати частування для нього та толочан [23, с. 193].

Вважаємо, що найближче до розуміння первісної семантики будівельної «віхи» підійшов сучас-

ний експерт з будівельної обрядовості українців Роман Сіледький. На основі великої кількості польових етнографічних записів з різних українських етнічних теренів, учений стверджує, що обрядове будівельне деревце пов'язане з дохристиянськими світоглядними уявленнями слов'ян: встановивши на новобудові цю «віху» (застромлену в землю чи ввішену на кроквах), слов'яни в такий спосіб запрошували душі покійних предків для їхнього вшанування та отримання підтримки. Прибирання будівельного деревця (спалення, пускання по воді, поміщення під стріху тощо) було проводами душ у потойбічний світ [56, с. 301].

На українських етнічних теренах взаємодопомоги потребувало й «валькування» стелі, яке здійснювали для утеплення, з протипожежних міркувань, а також для зручного зберігання на горищі збіжжя [4, арк. 2, 17, 25; 6, арк. 7, 14; 8, арк. 6, 12; 45, с. 95—107]. В Українських Карпатах і на Рівнинному Закарпатті стелю часто обмазували рідкою глиною [10, арк. 26, 31; 39, с. 70]. У селах сусідніх теренів Бойківщини та Покуття, на Надсянні її валькували глиняним замісом, аналогічним замісу для валькування стін [5, арк. 6, 16, 21, 108; 9, арк. 2, 17, 20, 22, 24, 26, 32, 40, 46]. На Західному Поділлі каркас стелі («стрихульці між бальками») запітали такими ж глиняно-солом'яними вальками, що й каркас стін, а потім стелю вирівнювали більш делікатною сумішшю глини та полови [7, арк. 3, 8, 10, 14, 20, 32, 35, 41, 42, 44]. На східній частині Волині «толока валькувати гору» була найбільш розповсюдженою взаємодопомогою під час будівництва: «Збирають толоку: місять глину, розстеляють глину на дворі, воду ллють, підсипають полови і так місять. Чи кінь місить, чи ногами люди. Потім беруть й відрами несуть на гору» (с. Понора Славутського р-ну Хмельницької обл.) [4, арк. 43].

Українські селяни вдавалися до звичаїв взаємодопомоги й під час пошиття стріхи соломою. На Бойківщині господар, якому потрібно було виконати цю роботу, ходив по сусідах й «просив околотів». Односельці приходили допомогти йому зробити «китиці» чи «сніпки» зі соломи (в'язати їх допомагали й жінки), пошити стріху [1, арк. 22—23].

Взаємодопомоги потребувало й виготовлення глиняного замісу для формування печі [1, арк. 76; 9, арк. 4]. Односельців кликали на допомогу й під час

копання криниці: серед толочан обов'язково був майстер, якому платили, інші робітники працювали лише за частування [1, арк. 79, 102; 9, арк. 14, 17, 32].

Особливого розгляду в контексті громадської взаємодопомоги, пов'язаної з будівництвом, потребує допомога погорільцям. Вона була поширена серед усіх слов'янських народів [37, с. 47; 40, с. 134]. Ще під час перебування більшості теренів Південно-Західного історико-етнографічного регіону України у складі Другої Речі Посполитої сільська громада володіла певними лісовими угіддями, з яких могла безкоштовно виділити деревину погорільцю, якщо він не мав ділянки лісу в приватній власності. Проте, через обмежені розміри громадських лісів, за їхнім фондом пильно стежили, виділяючи деревину лише справді в надзвичайних випадках, — якщо людина не могла чекати допомоги ні від кого, окрім громади. Щоб погорільцю видали з громадського лісу деревину, він мав звернутися до сільського голови («старости», «війта», «солтиса», «бирува» тощо). Той скликав збори громади (спеціальну раду з громадських представників), які вирішували, чи дати деревину потерпілому, чи ні, а якщо так, то яку та скільки. За твердженнями респондентів з бойківських сіл, громада могла надати погорільцю безоплатну допомогу в розмірі до п'яти ялиць. Якщо громада дозволяла виділити погорільцю деревину, то він йшов до сусідів і родичів просити їхньої допомоги у заготівлі та транспортуванні колод на місце будівництва. Допомогти звезти будівельний ліс йшли «фірмани». Для будівництва хати погорільцям влаштовували толоку. Односельці допомагали їм не лише деревиною, але й соломною для покрівлі, організовували для них збір грошей. Допомогти погорільцю міг також священик, виділивши деревину з церковного лісу, багаті господарі. Погорілець міг отримати також допомогу держави, якщо його хата чи інший постраждалий від пожежі об'єкт були застраховані [1, арк. 3, 17, 21, 25, 29, 34, 37, 48—49, 53, 57, 59, 73, 78, 84, 97, 107—108, 111; 2, арк. 136, 142, 147, 160, 169, 175, 180, 192, 198; 3, арк. 13, 25, 28, 42, 48, 54, 67].

Окрім взаємодопомоги під час будівництва жител і господарських споруд, доцільно звернути увагу й на зведення та лагодження об'єктів громадського призначення. Завдяки сучасним засобам масової інформації саме ці роботи сприймаються

середньостатистичним мешканцем українського міста як «толока» [38, с. 18].

Зведення церков, плебаній, шкіл, мостів тощо — важлива подія для кожного села. Будувати та ремонтувати їх у той чи інший спосіб допомагали майже всі його мешканці, вважаючи це своїм громадським обов'язком. У другій половині XIX — першій третині XX ст. кошти на будівництво громадських споруд громади сіл Південно-Західного історико-етнографічного регіону України отримували з пожертв селян, допомоги заможних односельців, емігрантів з-за кордону, з продажу громадської власності тощо. Будівельний матеріал сільські громади виділяли з власних лісових угідь. Якщо церква чи школа були одні на декілька сіл, їхні мешканці склалися на будову грішми та будівельним матеріалом. Їх могли надати й пани, які інколи виявлялися справжніми меценатами [1, арк. 2, 11, 17, 20, 29, 33—34, 37, 53, 57, 59, 125, 132; 2, арк. 3, 8, 12, 17, 21, 28, 31, 33, 201, 206, 212, 217, 223; 3, арк. 30, 38, 42, 46, 48, 54, 58, 62, 67; 35, с. 61].

На будівництво громадських споруд наймали кваліфікованих майстрів-будівельників. Підсобні роботи на добровільній основі виконували селяни. На західній частині Волині селяни, які працювали на будівництві громадських споруд, обідали вдома. Їжу найманим майстрам готували по черзі господині з наперед визначених хат [2, арк. 12]. На Бойківщині як майстрам, так і підсобним робітникам їсти готували сім'ї, представники яких не працювали на будівництві того дня [1, арк. 20].

На західній частині Волині дні, проведені на будівництві, наприклад, школи, могли бути зараховані селянам як відбування дорожньої повинності — «шарварку» (від німецьких слів «schar» — натовп, «werk» — робота). Ще в першій половині XX ст. він був поширений на теренах Південно-Західного історико-етнографічного регіону України. «Шарварок» для прокладання та ремонту сухопутних шляхів сполучення відбувався у другій половині травня — червні (між весняними роботами та косовицею) [21, с. 32]. Взимку на «шарварки» скликали для розчищення доріг від снігових заметів [3, арк. 6, 9, 24].

Нагляд за черговістю та виконанням дорожніх робіт здійснювали сільський голова, «десятники», спеціальний «дорожний». Організація «шарварку» залежала як від сільської громади (шляхи сполучення

місцевого значення), так і від держави (магістралі). Дорожню повинність відбували раз на рік, але не всі мешканці села одночасно. На різних теренах Південно-Західного історико-етнографічного регіону України вона визначалася по-різному: певною кількістю днів на рік, певною ділянкою дороги; розмір «шарварку» міг залежати й від кількості гектарів землі та робочої худоби, якою володіла сім'я [1, арк. 57, 62, 67, 70; 2, арк. 128, 134, 146, 150, 153; 3, арк. 24, 48, 54, 66].

Під час прокладання та лагодження сухопутних шляхів сполучення обов'язково були присутніми майстри з технічних робіт («стельмахи», «каменярі»), яким селяни допомагали в підсобних роботах. Залежно від того, чи мав селянин тяглову худобу, визначалися його обов'язки з ремонту доріг і мостів: перевезення будівельних матеріалів, навантаження на вози каміння, засипання ям, копання, чищення ровів обабіч дороги тощо [21, с. 32].

З наведеного матеріалу можна зробити такі висновки:

Будівництво, зважаючи на об'єм та важкість роботи, було тією ділянкою народної культури українців, слов'ян загалом, у якій яскраво проявився звичай трудової сусідської взаємодопомоги «толока».

Специфіка взаємодопомоги під час будівництва залежала, насамперед, від будівельної техніки, яка була пов'язана з наявним будівельним матеріалом (деревина, глина тощо). На теренах поширення зрубних споруд взаємодопомоги потребувало, здебільшого, транспортування будівельного матеріалу (оскільки основні власне будівельні роботи здійснювали майстри-спеціалісти). Натомість у місцевостях розповсюдження каркасної і безкаркасної будівельних технік, окрім перевезення будівельного матеріалу, взаємодопомогу скликали й під час виготовлення будівельного замісу з глини, соломи та полови, зведення стін з «вальків» чи «лампача» («самана»), валькування стелі.

Виготовлення будівельного деревця, яке сповіщало про закінчення трудового етапу толоки, первісно слугувало для запрошення душ покійних предків на святкову гостину (як подяка їм за успішне завершення роботи та задля забезпечення сприяння покійних у подальшій господарській діяльності, успішність якої була запорукою виживання як окремих селянських сімей, так і сільської громади в цілому).

Будівництво та ремонт об'єктів громадського призначення (сухопутних шляхів сполучення, церков, шкіл) були обов'язком усіх членів сільської громади й полягали у колективних громадських роботах.

1. Архів Львівського національного університету імені Івана Франка (далі — Архів ЛНУ). — Ф. 119. — Оп. 17. — Спр. 132-Е. Польові етнографічні матеріали до теми «Взаємодопомога в сільській громаді», зібрані у Старосамбірському р-ні Львівської обл. Тарнавським Романом Богдановичем 7—19.07.2005. — 136 арк.
2. Архів ЛНУ. — Ф. 119. — Оп. 17. — Спр. 162-Е. Польові етнографічні матеріали до теми «Взаємодопомога в українській сільській громаді», зафіксовані Тарнавським Романом Богдановичем у Кременецькому р-ні Тернопільської обл. 7—18.07.2006. — 230 арк.
3. Архів ЛНУ. — Ф. 119. — Оп. 17. — Спр. 177-Е. Польові етнографічні матеріали до теми «Взаємодопомога в українській сільській громаді», зафіксовані студентом четвертого курсу Тарнавським Романом Богдановичем у Яворівському р-ні Львівської обл. 6—10.07.2007. — 68 арк.
4. Архів ЛНУ. — Ф. 119. — Оп. 17. — Спр. 218-Е. Польові етнографічні матеріали до теми «Взаємодопомога в українській сільській громаді», зафіксовані студентом четвертого курсу Тарнавським Романом Богдановичем у Славутському р-ні Хмельницької обл. 12—18.07.2007. — 83 арк.
5. Архів ЛНУ. — Ф. 119. — Оп. 17. — Спр. 364-Е. Польові етнографічні матеріали до теми «Взаємодопомога в українській сільській громаді», зафіксовані Тарнавським Романом Богдановичем у Богородчанському р-ні Івано-Франківської обл. 11—18.07.2008. — 124 арк.
6. Архів ЛНУ. — Ф. 119. — Оп. 17. — Спр. 365-Е. Польові етнографічні матеріали до теми «Взаємодопомога в українській сільській громаді», зафіксовані аспірантом I року навчання Тарнавським Романом Богдановичем у Гоцанському та Острозькому р-нах Рівненської обл. 4—10.07.2009. — 64 арк.
7. Архів ЛНУ. — Ф. 119. — Оп. 17. — Спр. 366-Е. Польові етнографічні матеріали до теми «Взаємодопомога в українській сільській громаді», зафіксовані аспірантом I року навчання Тарнавським Романом Богдановичем у Тербовлянському, Підволочиському та Тернопільському р-нах Тернопільської обл. (з додатком матеріалів з Віньковецького р-ну Хмельницької обл., Тростянецького та Хмельницького р-нів Вінницької обл.) 18—20.08.2009. — 52 арк.
8. Архів ЛНУ. — Ф. 119. — Оп. 17. — Спр. 367-Е. Польові етнографічні матеріали до теми «Взаємодопомога в українській сільській громаді», зафіксовані аспірантом II року навчання Тарнавським Романом Богдановичем у Горохівському р-ні Волинської обл., Ра-

- дивилівському р-ні Рівненської обл. і Радехівському р-ні Львівської обл. 05—11.07.2010. — 63 арк.
9. Архів ЛНУ. — Ф. 119. — Оп. 17. — Спр. 368-Е. Польові етнографічні матеріали до теми «Взаємодопомога в українській сільській громаді», зафіксовані аспірантом II року навчання Тарнавським Романом Богдановичем у Самбірському та Мостиському р-нах Львівської обл. (з додатком інформації зі с. Вишатичі Перемишльського повіту, нині Прикарпатського воєводства Польщі) 14—17.07.2010. — 49 арк.
  10. Архів ЛНУ. — Ф. 119. — Оп. 17. — Спр. 369-Е. Польові етнографічні матеріали до теми «Взаємодопомога в українській сільській громаді», зафіксовані аспірантом II року навчання Тарнавським Романом Богдановичем у Тячівському р-ні Закарпатської обл. 10—12.08.2010. — 32 арк.
  11. Національний архів наукових фондів рукописів та фотозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України (далі — НАНФ ІМФЕ). — Ф. 14-5. — Спр. 516. Матеріали Сироткіна В.М. (Експедиція в Винницьку, Волинську, Хмельницьку, Тернопольську, Черновецьку і Одеську область (в границях бывшей Подольской губернии) 18.08.89 — 07.09.89), Громадський побут, молодіжні громади, вечорниці, оденки, толоки, супруга, куми, побратимство, сім'я, свята (храм), мораль. — Вх. № 3872. — 27 арк.
  12. НАНУ ІМФЕ. — Ф. 1—7. — Спр. 685. Етнографічна комісія. Кореспондентська мережа. «Народні пісні, перекази, народний календар, відповіді на програми: про сіянку, вогонь, воду, землю, пережитки старих форм рільництва, народні знання, вірування, прикмети, казки перекази, весілля, родинно-побутові обряди, балади, щедрівки, колядки та інше». Матеріали зібрані в Вінницькій обл. Андрієнком Л.С., Андрощуком П.М., Андрощуком М.Ф. та ін. 1927—1930 рр. — 79 арк. + 62а, 75а.
  13. Агапкина Т.А. Обливать / Т.А. Агапкина // Славянские древности : Этнолингвистический словарь : в 5 т. / под общ. ред. Н.И. Толстого. — М. : Международные отношения, 2004. — Т. III : К (Круг) — П (Перепелка). — С. 455—457.
  14. Байбурин А.К. Жилище в обрядах и представлениях восточных славян / А.К. Байбурин ; изд. 2-е, испр. — М. : Языки славянской культуры, 2005. — 224 с. — (Studia philologica. Seria minor).
  15. Бломквист Е.Э. Крестьянские постройки русских, украинцев и белоруссов (поселения, жилища и хозяйственные строения) / Е.Э. Бломквист // Восточнославянский этнографический сборник. Очерки народной материальной культуры русских, украинцев и белоруссов в XIX — начале XX в. — М. : Изд. АН СССР, 1956. — С. 4—458.
  16. Будзан А.Ф. Поселення, садиба, житло / А.Ф. Будзан // Бойківщина: історико-етнографічне дослідження. — К. : Наукова думка, 1983. — С. 159—166.
  17. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і гол. ред. В.Т. Бусел. — К. ; Ірпін'я : Перун, 2002. — 1140 с.
  18. Вовк Хв. Етнографічні особливості українського народу / Хведір Вовк // Професор Хведір Вовк. Студії з української етнографії та антропології. — К. : Мистецтво, 1995. — С. 39—218.
  19. Вольтер Э.А. Материалы для этнографии латишского племени Витебской губернии / Э.А. Вольтер. — Санкт-Петербург : Типография Императорской Академии Наук, 1890. — Ч. 1 : Праздники и семейные песни латышей. — XIV + 387 с.
  20. Гайова Є. Матеріальна і духовна культура Південно-Східного Поділля (Балтський і Савранський райони Одеської області) / Євгенія Гайова // На сторожі української народної культури: матеріали міжнародної наукової конференції. — К. : Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України ; Національний музей народної архітектури та побуту України, 2008. — С. 37—40.
  21. Глушко М.С. Шляхи сполучення і транспортні засоби в Українських Карпатах другої половини XIX — поч. XX ст. / М.С. Глушко. — К. : Наукова думка, 1993. — 228 с.
  22. Гошко Ю.Г. Звичаї та вірування, пов'язані із спорудженням житлових та господарських будівель / Ю.Г. Гошко, П.М. Федака // Гошко Ю.Г., Кіщук Т.П., Могитич І.Р., Федака П.М. Народна архітектура Українських Карпат XV—XX ст. — К. : Наукова думка, 1987. — С. 237—243.
  23. Гребинь И.Ф. Народное жилище в системе обычаев, обрядов и верований / И.Ф. Гребинь // Украинцы. — М. : Наука, 2000. — С. 190—195. — (Серия «Народы и культуры»).
  24. Данилюк А. Волинь: пам'ятки народної архітектури: історико-краєзнавчі статті / А. Данилюк. — Луцьк : Надстир'я, 2000. — 100 с.
  25. Данилюк А. З глини, дерева і соломи. Пам'ятки народної архітектури Західного Поділля / Архип Данилюк. — Тернопіль : Навчальна книга. Богдан, 2003. — 96 с.
  26. Данилюк А.Г. Народна архітектура Бойківщини / Архип Данилюк. — Львів : Українські технології, 2004. — 168 с.
  27. Данилюк А. Скарби народної архітектури Гуцульщини. Етнографічний нарис / Архип Данилюк. — Львів : Логос, 2000. — 136 с.
  28. Довгань С. Трансформаційні процеси в житловому будівництві українців Черкащини кінця XIX — XX століть (на матеріалах експедиції) / Сергій Довгань // Народна творчість та етнографія. — 2010. — № 4. — С. 81—83.
  29. Етимологічний словник української мови : у 7 т. / редкол. : О.С. Мельничук (гол. ред.) та ін. — К. : Наукова думка, 1985. — Т. II : Д — К (Копці). — 571 с. — (Словники України).

30. Зеленин Д. Тотемы-деревья в сказаниях и обрядах европейских народов / Д. Зеленин. — М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1987. — 79 с.
31. Зубрицький М. Из Старосамбірського (Наука не пішла в ліс) / Михайло Зубрицький // Діло. — 1901. — 20 липня (2 серпня). — С. 10.
32. Зубрицький М. Селянські будинки в Мшанци, Старосамбірського повіта / Михайло Зубрицький // Матеріали до української етнології. — Львів : Етнографічна комісія Наукового товариства імені Шевченка у Львові, 1909. — Т. XI. — Ч. 1. — С. 1—22.
33. Коненко П. Народня пожива у Скалатському повіті. Записав у Коршилівці / Павло Коненко // Матеріали до українсько-руської етнології. — Львів : Етнографічна комісія Наукового товариства імені Шевченка у Львові, 1918. — Т. XVIII. — С. 70—85.
34. Косміна Т.В. Сільське житло Поділля. Кінець XIX — XX ст.: історико-етнографічне дослідження / Т.В. Косміна. — К. : Наукова думка, 1980. — 192 с.
35. Костюк Г. Історія села Синьків / Г. Костюк. — Львів : [Б. р. в.], 2000. — 167 с.
36. Кутельмах К. Русалки в повір'ях поліщуків / Корнелій Кутельмах // Записки Наукового товариства імені Шевченка. — Львів : Наукове товариство імені Шевченка у Львові, 2001. — Т. ССХLII : Праці Секції етнографії і фольклористики. — С. 87—153.
37. Маркова Л.В. Сельская община у болгар в XIX в. / Л.В. Маркова // Институт этнографии им. Н.Н. Миклухо-Маклая. Труды. Новая серия. — М. : Наука, 1960. — Т. LXII : Славянский этнографический сборник. — С. 42—110.
38. Мартинець С. Чиє село найкраще? / Світлана Мартинець // Експрес. — 2006. — 12—14 травня. — С. 18.
39. Могитич І.Р. Житлові та господарські будівлі двору / І.Р. Могитич // Гошко Ю.Г., Кіщук Т.П., Могитич І.Р., Федака П. М. Народна архітектура Українських Карпат XV—XX ст. — К. : Наукова думка, 1987. — С. 69—82.
40. Поляки. Общественная и семейная жизнь / Д. Марковская // Народы зарубежной Европы. — М. : Наука, 1964. — Т. I / под ред. С.А. Токарева, Н.Н. Чебоксарова. — С. 131—139. — (Народы мира. Этнографические очерки / под общ. ред. С.П. Толстова).
41. Пошивайло О.М. Етнографія українського гончарства : Лівобережна Україна / Олесь Пошивайло. — К. : Молодь, 1993. — 408 с. ; іл.
42. Прігарін О. Будівельні обряди та звичаї степової України: матеріали до семіотичної характеристики української хати / Олександр Прігарін // Народознавчі зошити. — 2001. — № 3. — С. 486—493.
43. Радович Р. Звичаї та обряди, пов'язані із спорудженням житла на заході Галицької Бойківщини (за матеріалами Турківського та Старосамбірського р-нів) / Роман Радович // Народознавчі зошити. — 2008. — № 3—4. — С. 253—271.
44. Радович Р. Особливості народного житла Південно-Західної частини Волині (друга половина XIX — початок XX ст.) / Роман Радович // Записки Наукового товариства імені Шевченка. — Львів : Наукове товариство імені Шевченка у Львові, 1992. — Т. ССХХІІІ : Праці Секції етнографії і фольклористики. — С. 93—104.
45. Радович Р. Розвиток поліського житла: проблема генезису стелі / Роман Радович // Вісник Львівського університету: Серія історична. — 2008. — Вип. 43 / за ред. М. Глушка. — С. 88—133.
46. Радович Р. Традиційне житло українців Південного Поділля другої половини XIX — початку XX ст.: конструктивно-технологічний аспект (за матеріалами з Хмельницької області) / Роман Радович // Вісник Львівського університету. Серія історична. — 2010. — Вип. 45 / за ред. О. Вінниченка. — С. 437—462.
47. Радович Р. Традиційне сільське житло на Опіллі другої половини XIX — початку XX століть / Роман Радович // Записки Наукового товариства імені Шевченка. — Львів : Наукове товариство імені Шевченка у Львові, 1995. — Т. ССХХХ : Праці Секції етнографії та фольклористики. — С. 79—106.
48. Радович Р. Традиційне сільське житло Підгір'я кінця XIX — поч. XX ст. / Роман Радович // Народознавчі зошити. — 1995. — № 4. — С. 221—225.
49. Свирида Р. Традиційне житло Шевченкової Звенигородщини / Раїса Свирида // На сторожі української народної культури. Матеріали міжнародної наукової конференції. — К. : Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України ; Національний музей народної архітектури та побуту України, 2008. — С. 207—211.
50. Сивак В. Житло та його внутрішнє планування. Екстер'єр / В. Сивак // Лемківщина: історико-етнографічне дослідження : у 2 т. — Львів : Ін-т народознавства НАН України, 1999. — Т. I : Матеріальна культура. — С. 261—277.
51. Симоненко І.Ф. Поселення, садиба та житло на Закарпатті / І.Ф. Симоненко // Матеріали з етнографії та художнього промислу. — К. : Вид-во АН Української РСР, 1956. — С. 60—109.
52. Сілецький Р. Звичаї та обряди, пов'язані з будівництвом / Роман Сілецький // Полісся України : матеріали історико-етнографічного дослідження. — Львів : Інститут народознавства НАН України, 2003. — Вип. 3: У межиріччі Ужа і Тетерева. 1996. — С. 95—124.
53. Сілецький Р. Звичаї, обряди та повір'я у традиційному житлобудівництві / Р. Сілецький // Лемківщина: історико-етнографічне дослідження : у 2 т. — Львів : Ін-т народознавства НАН України, 2002. — Т. II : Духовна культура — С. 153—161.
54. Сілецький Р. Обрядове будівельне деревце («вільце») на Поліссі / Роман Сілецький // Вісник Львівського університету. Серія історична. — 2008. — Вип. 43 / за ред. М. Глушка. — С. 382—420.

55. Сілецький Р. Про збереження однієї етнокультурної традиції в галицькому селі (на прикладі будівельної обрядовості із с. Довпотів Калуського р-ну Івано-Франківської обл.) / Роман Сілецький // Народознавчі зошити. — 2004. — № 1—2. — С. 250—254.
56. Сілецький Р. Традиційна будівельна обрядовість українців : монографія / Роман Сілецький. — Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2011. — 428 с.
57. Словник буковинських говірок / за заг. ред. Н.В. Гуйванюк. — Чернівці : Рута, 2005. — 688 с.
58. Тарас Я. Колективна допомога в будівництві українців Молдови / Ярослав Тарас // Записки Наукового товариства імені Шевченка. — Львів : Наукове товариство імені Шевченка у Львові, 2010. — Т. ССLIX : Праці Секції етнографії і фольклористики. — С. 264—272.
59. Чижикова Л. Н. Жилище / Л.Н. Чижикова // Этнография восточных славян. Очерки традиционной культуры / отв. ред. К.В. Чистов. — М. : Наука, 1987. — С. 223—258.
60. Чижикова Л.Н. Русско-украинское пограничье: история и судьбы традиционно-бытовой культуры / Л.Н. Чижикова. — М. : Наука, 1988. — 256 с.
61. Чубинский П.П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским Русским Географическим Обществом. Юго-Западный отдел: материалы и исследования / П.П. Чубинский. — Санкт-Петербург : Типография К.В. Трубникова, 1872. — Т. VI : Народные юридические обычаи по решениям волостных судов. — XVI + 408 с.
62. Шевченко Л. Звичаї зв'язані з закладами будівлі / Людмила Шевченко // Первісне громадянство та його пережитки на Україні / за ред. К. Грушевської. — К. : Державне видавництво України, 1926. — Вип. 1—2. — С. 87—95.
63. Шихарева М.С. Сельская община у сербов в XIX — начале XX в. / М.С. Шихарева // Институт этнографии им. Н.Н. Миклухо-Маклая. Труды. Новая серия. — М. : Наука, 1960. — Т. LXII : Славянский этнографический сборник. — С. 150—193.
64. Шухевич В.О. Гуцульщина. Перша і друга частини / репринтне відтворення тексту 1899 року ; Володимир Шухевич. — Верховина : Гуцульщина, 1997. — 352 с.
65. Якимович А. Традиційне народне житло Покуття кінця XIX — початку XX ст. / А. Якимович // Музей народної архітектури та побуту у Львові. Наукові записки. — 1998. — Вип. 1. — С. 58—63.
66. Якимович Г. Використання глини в народному будівництві Буковини і Покуття кінця XIX — початку XX ст. / А. Якимович // Музей народної архітектури та побуту у Львові. Наукові записки. — 1998. — Вип. 1. — С. 555—558.
67. Bogatyrev P. Příspěvky k studiu lidových obřadů a pověr při stavbě domu na východním Slovensku a Podkarpatské Rusi / P. Bogatyrev // Narodopisny vestnik ceskoslovensky. — Praha, 1934—1935. — R. XXVII—XXVIII. — S. 83—96.
68. Świątkowski H. Pomoc sąsiedzka przy budowie / Henryk Świątkowski // Prace i materiały etnograficzne. — Łódź ; Lublin : Polskie Towarzystwo Ludoznawcze, 1950/1951. — T. VIII—X. — S. 549—560.

Roman Tarnavskij

ON THE CUSTOM OF TOLOKA
NEIGHBOURING HELP DURING
CONSTRUCTIVE WORKS
IN UKRAINIAN PEASANTS' SOCIAL LIFE
(second half XIX — first half XX cc.)

The article has brought some data on the custom of toloka during the building process as a form of mutual help in Ukrainian traditional peasant society. The author has used yet unknown materials of ethnographic field expeditions, archival sources and research literature. He has exposed quite objective generalised characteristics for working and ritual stages of toloka custom in Ukraine. Slavonic background, with emphasis on the specificity of building technology on different Ukrainian ethnic territories has been presented.

Keywords: toloka, mutual help, building process, social life, Ukrainian peasant society, clay-straw bricks, saman.

Роман Тарнавський

ОБЫЧАЙ ТОЛОКИ ПРИ СТРОИТЕЛЬСТВЕ
В ОБЩЕСТВЕННОМ БЫТУ
УКРАИНСКИХ КРЕСТЬЯН
(вторая половина XIX — первая половина XX в.)

В статье речь идёт об обычае толоки при строительстве как форме взаимопомощи в украинской традиционной сельской общине. На основе материалов полевых этнографических экспедиций, архивных источников и информации научной литературы автор характеризует трудовой и ритуальный этапы толоки при строительстве среди украинцев на общеславянском фоне, с акцентом на специфике строительных техник на разных украинских этнических землях.

Ключевые слова: толока, взаимопомощь, строительство, общественный быт, украинская сельская община, глиняно-соломенные вальки, саман, чомуру.